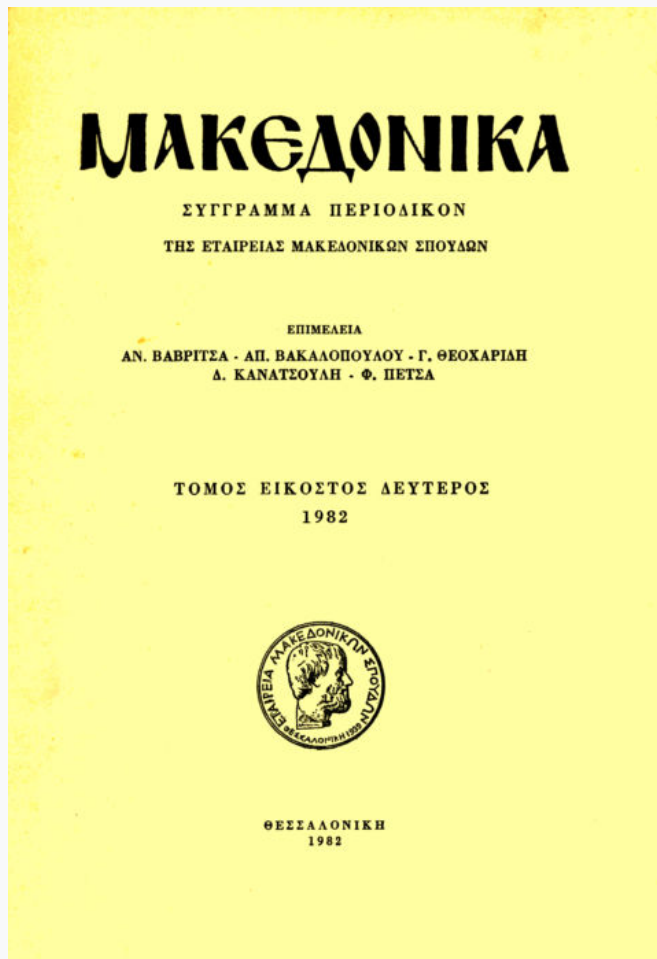

Μακεδονικά

Vol 22, No 1 (1982)

Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο

Αθ. Αγγελόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.543](https://doi.org/10.12681/makedonika.543)

Copyright © 2014, Αθ. Αγγελόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Αγγελόπουλος Α. (1982). Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο. *Μακεδονικά*, 22(1), 522-525. <https://doi.org/10.12681/makedonika.543>

τοῦ συγγραφέα, ὅμως ἡ σύνθεση, ἡ διάρθρωση, τὸ κριτικὸ πνεῦμα, ἡ ἀκριβὸς λογὴ καὶ σαφὴς διατύπωση εἶναι προσόντα τὰ ὁποῖα ἀξιολογοῦν τὴν ἐργασία τοῦ Γ. Α. καὶ τὰ ὁποῖα τὴν κατατάσσουν ἀνάμεσα στὰ λιὰ σοβαρὰ ἔργα ποῦ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πρόβλημα τῶν δίκωγων ναῶν.

Γ. ΓΟΙΝΑΡΗΣ

Ἄ θ α ν ά σ ι ο ς Ε. Κ α ρ α θ α ν ά σ η ς, Οἱ Ἑλληνας λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς κίνησης στὶς παραδουάβιες ἡγεμονίες κατὰ τὴν προφανρωτικὴ περίοδο, ἔκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 279.

Πολὺ δικαιολογημένα οἱ παραδουάβιες ἡγεμονίες ἀποτελέσαν σ' ὄλην τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας μιὰν ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἐκεῖνες ἐοτίες, ὅπου ὁ καταδικώμενος Ἑλληνισμὸς βρῆκε καταφυγὴ καὶ ἀνέπτυξε στὴ συνέχεια τὶς δυνάμεις του. Γιὰ ἓνα λόγο παραπάνω οἱ παραδουάβιες ἡγεμονίες ἔχουν μιὰν ἰδιαιτερότητα προκειμένου γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ μας ἱστορία, ἀφοῦ συνδέθηκαν ἄμεσα μὲ τοὺς Φαναριώτες τῆς Κωνσταντινούπολης. Εἶναι, ἄλλωστε, πολὺ χαρακτηριστικὸ τὸ κλασσικὸ βιβλίο τοῦ Ν. Iorga, *Byzance après Byzance*, ὅπου, ὡς γνωστόν, γίνεται λόγος γιὰ τὶς ποικίλες δραστηριότητες αὐτοῦ τοῦ Μεταβυζαντινοῦ (καὶ Νεοελληνικοῦ ἀργότερα) κόσμου οἱ τὶς ρουμανικὲς χῶρες. Ἐναν ἀπὸ τοὺς δρόμους ποῦ ἀνοίξε στὸ βιβλίο του αὐτὸ ἐρευνᾶ τὸ κρινόμενο ἐδῶ βιβλίο τοῦ κ. Ἄθ. Καραθανάση ποῦ ἀναφέρειται συγκεκριμένα στὴν παρουσία τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου στὴ Βλαχία κατὰ τὴν ἄμεση προφανρωτικὴ περίοδο (1676-1714). Μὲ τὸ βιβλίο αὐτὸ ὁ σ. προσπάθησε νὰ ἀνιχνεύσει τὶς αἰτίες, τοὺς τρόπους, τὶς διεργασίες, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα ὄλων αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἐλληνικῆς λογιόσύνης στὴ Βλαχία καὶ ὅπως αὐτὰ ἐμφανίστηκαν στὴν ἐλληνικὴ (κύρια) καὶ στὴ ρουμανικὴ γραμματεία. Ἐχομε δηλ. νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ μιὰ σειρά προβλημάτων ποῦ συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα ἀπότοκα τῶν ἐξελίξεων ποῦ φέρνει ἡ παρουσία τῶν Ἑλλήνων στὶς ἡγεμονίες σὲ μιὰ περίοδο ὅπου ὁ Ἑλληνισμὸς ἀφυπνίζεται καὶ προσπαθεῖ νὰ συνδυάσει τὴ χριστιανικὴ Ἄνατολὴ μὲ τὰ προοδευτικὰ μηνύματα ποῦ ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἀναγεννημένη Εὐρώπη.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του (Ἡ Προετοιμασία, σσ. 23-28) ὁ κ. Καραθανάσης ἐρευνᾶ τοὺς φορεῖς ποῦ ἐδημοῦργησαν τὴν προφανρωτικὴ αὐτὴ περίοδο καὶ ποῦ εἶναι τὸ Βυζάντιο, ἡ Ὁρθοδοξία καὶ φυσικὰ οἱ λόγιοι, οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ ἐμποροί—πρόσωπα δηλ. ποῦ διέδωσαν τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα καὶ παιδεία· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά εἶναι, βέβαια, ὀρισμένοι ἐντόπιοι ἡγεμόνες ποῦ ἐβοήθησαν καθεστὴ ἐλληνικὸ καὶ ὀρθόδοξο, ἀφοῦ πιστεύουν ὅτι εἶναι οἱ συνεχιστὲς τῶν Βυζαντινῶν ἀτοκρατόρων καὶ ἐπομένως ὀφείλουν νὰ υποστηρίξουν τὸ ἐλληνοχριστιανικὸ πνεῦμα. Ἐνας ἄλλος καθοριστικὸς ἐπίσης παράγοντας γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κλίματος αὐτοῦ ἦταν ὁ ρόλος ποῦ διαδραμάτισε στὶς ἐξελίξεις αὐτὲς ὁ σοφὸς Φαναριώτης ἀξιωματοῦχος Ἰωάννης Καρυοφύλλης στὴν περίοδο 1650-1690 (βλ. τὸ Β' κεφ. Ἡ Συμβολὴ τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλη καὶ τοῦ κ. κ. ο. τ. ο. σ. σ. 29-60). Ὁ Καρυοφύλλης εἶχε ἓνα ρόλο σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις ὄχι μόνον στὸν πολιτικὸ τομέα ἀλλὰ καὶ στὸν πολιτιστικὸ, τὸν ὁποῖο ὁμολογουμένως ἐπηρεάσε θεμελιωδῶς. Εἶναι ὁ λόγιος ποῦ μὲ τὸ σύστημά του καὶ τὶς ἰδέες του συνεδύασε δυναμικὰ τὴν ἐλληνικὴ Ἄνατολὴ καὶ τὴ φωτισμένη Εὐρώπη, ὅπως λίγες δεκαετίες ἀργότερα εἶχαν ὀραματιστεῖ ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης καὶ ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεῖας. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς διδασκαλίας του διοχετεύθηκε στὴ Βλαχία κι ἐγίνε ἀφορμὴ γιὰ παραπέρα ἐξελί-

ξεις χάρη και στο ενδιαφέρον των Βλάχων ήγεμόνων και κύρια του Κωνσταντίνου Μπασαράμπα (1688-1714) και του θείου του πρίγκιπα Κωνσταντίνου Καντακουζηνού († 1716). Και είναι αλήθεια ότι χάρη σ' αυτούς τους δύο προωθήθηκε δυναμικά η πνευματική ζωή στις ήγεμονίες αλλά και προέκταση και στη ΝΑ Εύρωπη και την ελληνική ΄Ανατολή-λεπτομέρειες για τη δραστηριότητά τους βλ. στο τρίτο κεφάλαιο ΄Η φ ω τ ι σ μ έ ν η ή γ ε σ ί α (σσ. 61-81). ΄Ολη αυτή η κίνηση που δημιουργήθηκε τόσο από την παρουσία του Καρουφύλλη, του Δοσίθεου Νοταρά (για τον οποίο αναλυτικά ο λόγος στο ε΄ κεφ.) και των άλλων ΄Ελλήνων θρησκευτικών οδμανιστών, όσο και από το ενδιαφέρον των ντόπιων ήγεμόνων είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση της Αθθεντικής ΄Ακαδημίας του Βουκουρεστίου, της τυπογραφίας, δύο δηλ. πνευματικών κέντρων που έσημάδεψαν την ιστορία της παιδείας στην ελληνική (και βαλκανική) τουρκοκρατία. ΄Η ΄Ακαδημία και οι καθηγητές της, ΄Ελληνες όλοι προερχόμενοι από τη Βασιλεύσασα, μετέφεραν στις ήγεμονίες το πνευματικό Πατριαρχικής ΄Ακαδημίας της Βασιλεύσασας, καθαρά δηλ. ελληνορθόδοξο, χωρίς ώστόσο να λείπει η παρουσία των μηνυμάτων που έστειλε η σοφή Εύρωπη μέσω των ΄Ελλήνων λογίων που είχαν σπουδάσει σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και που συνέχισαν τη σταδιοδρομία τους στη Βλαχία. Για τη δραστηριότητα των καθηγητών αυτών βλ. στο τέταρτο κεφάλαιο τιτλοφορούμενο ΄Η Α θ θ ε ν τ ι κ ή ΄ Α κ α δ η μ ί α - Ο ί κ α θ η γ η τ έ ς τ η ς π ε ρ ι ό δ ο υ 1 6 8 8 - 1 7 1 4 κ α ι ή σ υ μ β ο λ ή τ ο υ ς σ τ η ν ά ρ χ ο μ έ ν η έ κ π α ι δ ε υ τ ι κ ή ΄ Α ν α γ έ ν ν η σ η τ η ς π ε ρ ι ό δ ο υ 1 6 8 8 - 1 7 1 4. ΄Όσο για την προσπάθεια έπαφής με τη Δύση αυτή εκφράστηκε με την άποστολή υποτρόφων σε δυτικά πανεπιστήμια (και ιδιαίτερα στην Πάντοβα), μιá προσπάθεια που φαίνεται ότι και ουνεχίστηκε άργότερα, χωρίς θετικά όμωσ αποτέλεσμα, κατά την άποψη του συγγραφέα—βλ. έδω σσ. 96-102. Σ' αυτό το σημείο, όμως, έχουμε τη γνώμη ότι ο κ. Καραθ. έπρεπε να είναι περισσότερο διεξοδικός, γιατί άραγε δεν υπήρξε συνέχεια, δεν υπήρξαν αποτελέσματα; Μήπως υπήρξε σαφής αντίδραση από τους ορθόδοξους κύκλους του Βουκουρεστίου ή μήπως οι νεαροί όπότροφοι δεν έδικαίωσαν τις έλπίδες των προστατών τους; Πάντως έμεις πιστεύουμε ότι αυτό είναι αλήθεια ιστορική, ότι δηλ. δεν έπροχώρησε όπως άναμενόντα η προσπάθεια αυτή, άφοù από την άλλη μεριά εκεί μιá οδηγούν και τά κατοπινά γεγονότα.

Οί δεσμοί όμως της Βλαχίας (και φυσικά και της Μολδαβίας και της αούτρουγγρικής, τότε, Τρανσυλβανίας) έλαβαν την ουσιαστική και πλήρη μορφή τους χάρη στην αδιάκοπη σχεδόν παρουσία στις ήγεμονίες γνωστών προσωπικοτήτων της χριστιανικής ΄Ανατολής, άνώτατων και άνώτερων δηλ. Ιερωμένων που βρέθηκαν εκεί για διάφορους λόγους είναι, όπως τους θέλει ο σ., οί περισσότεροί τους εκπρόσωποι του λεγόμενου θρησκευτικού οδμανισμού της ελληνικής ΄Ανατολής. Στους Ιερωμένους αυτούς, κατά το σ., άνηκαν όρισμένες από τις χαρακτηριστικές πρωτοβουλίες που έσημειώθηκαν ήδη: η ίδρυση της ΄Ακαδημίας, της τυπογραφίας; οί ίδιοι όμως είχαν άναπτύξει και πολιτικές πρωτοβουλίες, όπως ήταν, για παράδειγμα, οί ένέργειές τους για το σχηματισμό αντιτουρκικού μετώπου στη Βαλκανική με την υποστήριξη των Ρώσων. Σ' αυτούς όφείλεται, και είναι πιά άποδεκτό αυτό από Σλάβους και Ρουμάνους έρευνητές, η άνακοπή του σλαβισμού και η διάδοση της ελληνικής παιδείας με τη διακίνηση του ελληνικού βιβλίου και χειρογράφου, του οποίου αυτοί οί Ιερωμένοι και ο κύκλος τους υπήρξαν οί κύριοι φορείς. Θά σημειώσουμε' έξάλλου, ότι όρισμένοι από τους ανθρώπους αυτών των άνωτάτων άξιωματούχων των ΄Ανατολικών ΄Εκκλησιών που βρέθηκαν στο Βουκουρέστι διακρίθηκαν ως Ιεροκήρυκες, δάσκαλοι, αντιγραφείς χειρογράφων, διπλωμάτες, τυπογράφοι, αλλικοί, γραμματικοί. (Βλ. Ε΄ κεφάλαιο ΄Ο Θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ό ς Ο δ μ α ν ι σ μ ό ς τ ο υ Β ο υ κ ο υ ρ ε σ τ ί ο υ, σ. 103-172). ΄Ενδιαφέρον από την ίδια άποψη ήταν και ο ρόλος που διαδραμάτισαν και οί ΄Ελληνες υπάλληλοι της αλλικής γραφειοκρατίας, όρισμένοι από τους όποιους άπέπτυξαν σαφείς δραστηριότητες στην πνευματική και την πολιτική ζωή της χώρας, όπως ήταν,

λόγου χάρη, ο Γεώργιος Καστριώτης από την Καστοριά (βλ. ειδικότερα στο ΣΤ' κεφάλαιο, σ. 173-180).

Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας για την ανάπτυξη της παιδείας, αλλά και της πολιτικής ζωής της χώρας, ήταν αυτός που εκπροσωπούνταν από τους λεγόμενους Ιατροφιλόσοφους που είχαν φέρει στη Βλαχία ένα νέο πνεύμα ζωής: τη χριστιανική δηλ. σκέψη συνδυασμένη άρτια με την ευρωπαϊκή. Είναι αξιοπροσοχής ότι, καθώς σημειώνει ο σ., σε καμιά περίπτωση δεν σημειώθηκαν παρεκκλίσεις έξω από το πνεύμα της Όρθοδοξίας. Αυτοί λοιπόν οι Ιατροφιλόσοφοι εργάστηκαν σύντονα στις ήγμονίες και τις έβοθήσαν πολύ τόσο στη διάρκεια του προ-φαναριωτισμού όσο και κατά το φαναριστικό αίωνα να γνωρίσουν τις νέες μορφές ζωής που παρείχε η Εύρώπη, αλλά και παράλληλα εργάστηκαν συνειδητά και για την Όρθοδοξία. Η συνεργασία τους, άλλωστε, με την αλληλία και με τους Έλληνες θρησκευτικούς ούμνιστές τών ήγμονιών ύπηρεσε όλα τα επίπεδα άγαστή. (Βλ. τό Ζ' κεφ. 'Η παρούσα στη Βλαχία Ιατροφιλόσοφων προερχομένων από εκπαιδευτικά κέντρα της Δύσης (σσ. 181-205).

Τέλος στο τελευταίο κεφάλαιο με τον τίτλο Συμπεράσματα (σ. 206-237) επιχειρείται μία θεωρητική σύλληψη της νεοελληνικής πολιτιστικής επίδρασης στη Βλαχία, όπου έπισημαίνεται η διάμαχη του «προοδευτικού», όπως το χαρακτηρίζει ο σ., και του «κατεστημένου» του πρώτου έκφραστής ήταν ο Καρυοφύλλης, ενώ του δεύτερου ο Δοσίθεος Νοταράς. Η διαμάχη αυτή που είχε ξεκινήσει από τη Βασιλεύουσα (και όπου προϋπήρχαν οι παλαιές καταβολές του Λούκαρη και του Κορυδαλλέα) μεταφέρθηκε και στη Βλαχία, όπου μάλιστα δημιουργήθηκε πιο φανερά αυτό που επέδρασε ο Καρυοφύλλης: τό άνοιγμα δηλ. προς την Εύρώπη, πράγμα δηλ. που φοβούνταν οι αντίπαλοι του. Δημιουργήθηκε δηλ. έδω αυτό που ονομάστηκε από σύγχρονους Ρουμάνους μελετητές «τό νεοβλαχικό στύλ»: η χριστιανική Άνατολή συζευγμένη με τη σοφή Εύρώπη. Γενικότερα όλη αυτή η κίνηση είχε ως αποτέλεσμα να έχουμε τό φαινόμενο της αναγέννησης τών ελληνικών γραμμάτων, έξω από τη Βασιλεύουσα και τη Δύση, κάτω από την προστασία τών Βλάχων ήγμονών. Η επίδραση που άσκησε η αναγέννηση αυτή είχε τις άμεσες συνέπειές της στην ελληνική γραμματολογία, αλλά και στη ρουμανική — σαφή καθυστέρηση όφειλόμενη στην πληθωρική έπιρροή της ελληνικής παιδείας — φαινόμενο που άπαντούμε στα μέσα του 18ου αίωνα. Στο Έπίμετρο, τέλος, ο λόγος είναι για τά βιβλία που εκδόθηκαν στη μελετώμενη περίοδο: τίτλοι βιβλίων, διορθωτές, έπιμελητές, τυπογράφοι κ.λ.

Με λίγα λόγια τό βιβλίό του κ. Καραθαν. καλύπτει ένα μεγάλο κενό, άφορ έξετάζει, έξαντλητικά θά λέγαμε, σ' όλο του τό φάσμα τών προ-φαναριωτισμού, στο κεφάλαιο δηλ. που ήταν πολύ έλλιπής. Ό σ. θά μπορούσε να έργαστεί έντονότερα εκμεταλλευόμενος τις πηγές τών ρουμανικών χρονικών και ένγίνει τών πηγών, από τις όποιες θά μπορούσε να έχει πολλά έρωτήματα, στα όποια θά μπορούσε να δώσει τις έρμηνείες του, όπως: οι κοινωνικές δομές που προϋπήρχαν και που διαμορφώθηκαν κατοπινά με τη συμβολή τών λογίων, την παιδεία που παρεχόταν, τούς Ρουμάνους λογίους κ.λ. Θά έπρεπε ακόμη να μελετήσει ο κ. Καραθ. πιο αναλυτικά τις μεταναστεύσεις, κύρια από Β. Έλλάδα, και τό ρόλο τών αποδημών αυτών στις οικονομικές εξελίξεις της Βλαχίας: άλλωστε ο ρόλος αυτός μνημονεύεται από τό σ. αλλά πολύ περιληπτικά. Η έμπορική και οικονομική κίνηση αυτή θά μπορούσε να άποτελέσει ένα πολύ σπουδαίο κεφάλαιο στο βιβλίό του κ. Καραθαν. Θά ήθελα επίσης να διατυπώσω όρισμένες έπιφυλάξεις για τη διάκριση που έπιχειρεί ο σ. άνάμεσα στο *letté* και στον *intellectuel*: πρόκειται για ένα θεωρητικό ζήτημα, τό όποιο χραίζεται περισσότερη έρευνα για τη συναγωγή συμπερασμάτων.

Όστόσο παρά τις έπιμέρους αυτές παρατηρήσεις, θά πρέπει να έπισημάνω την έργα-

τικότητα τοῦ σ., τὸν καλὸ χειρισμὸ τοῦ δημοτικοῦ λόγου σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ διαστρεβλῶνεται ἐπικίνδυνα, τὴν ἐξοικειώσῃ του μὲ τὴν ἐρευνητικὴ τῶν πηγῶν. Ἐχομε ἔτσι λοιπὸν μιὰν εὐπρόσδεκτη συμβολὴ στὴ Γραμματολογία μας καὶ στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν μὲ τὴν ἀποκάλυψη μιᾶς παραμελημένης πτυχῆς τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας μας ποὺ συνιστᾷ ἡ ἀναγεννητικὴ αὐτὴ περίοδος τοῦ προ-διαφωτισμοῦ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἄποστολόλου Ε. Βακαλοπούλου, Ἑμμανουὴλ Παπάς. Ἀρχηγὸς καὶ ὑπερασπιστὴς τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἱστορία καὶ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειάς του, Θεσσαλονικὴ 1981, 8ο, σελ. 268.

Ἐπειτα ἀπὸ τὰ εὑρήματα στὴ Βεργίνα, ἀλλὰ καὶ στὸ Δίς, στὴν Πέλλα, στὴ Σίνδο καὶ ἄλλου, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κόσμου στρέφεται ὅλο καὶ περισσότερο πρὸς τὴν ἀρχαία Μακεδονία, ὅπου δεσπάζουν οἱ μορφές τοῦ Φιλίππου Β' καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου' παίρνοντας ἀπὸ τότε οἱ Μακεδόνες στὰ χέρια τους τὶς τύχες τοῦ ἑλληνισμοῦ, σφράγισαν διαδοχικὰ τὴν ἱστορία του σ' ὅλες τὶς περιόδους τῆς. Δὲ λησμονοῦμε τὴν προσφορὰ τῶν Μακεδόνων κατὰ τοὺς ἑλληνιστικὸς χρόνους καὶ τὴ σωτήρια δρᾶση τους κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξαν μικρότερης σημασίας καὶ ἀξίας οἱ ἀγῶνες τους καὶ ἀργότερα, ὅταν, ὑπόδουλοι καὶ αὐτοί, προμαχοῦσαν γιὰ νὰ σωθοῦμε ἀπὸ τόσους κινδύνους, ὥσπου συντέλεσαν στὴν ἀπελευθέρωση καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀκριτικοῦ μας χώρου καὶ στὴ γοργότερη ἀξιοποίηση τῶν ἑπειτα ἀπὸ τὸ 1912. Ὅταν ἄρχισε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἀπάντησαν μὲ τὸ «παρὼν» πρῶτοι καὶ οἱ Μακεδόνες καὶ προσέφεραν μεγάλες θυσίες στὸ βωμὸ τῆς Ἐλευθερίας. Ἡ μορφή τοῦ Ἑμ. Παπᾶ δεσπάζει τὸ 1821. Κατὰ τὸ μακεδονικὸ ἀγῶνα ἀργότερα ἔδρασαν μὲ τὴ βοήθεια καὶ Ἑλλήνων τοῦ Νότου οἱ Μακεδόνες καὶ ἀποσόβησαν ἐθνικοὺς κινδύνους. Ὁρατοὶ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀγῶνες, περιμένουν τὸν ἀξιο ἱστορικὸ, ποὺ θὰ στηριχθεῖ στὸ πλούσιο ὑλικό, ἀλλὰ καὶ στὶς ζωντανές μνημες, γιὰ νὰ τοὺς παρουσιάσει μὲ μιὰ συνθετικὴ, τεκμηριωμένη καὶ ὀλοκληρωμένη ἱστορία. Τώρα σταματᾷ στὸ ἔργο, ποὺ μᾶς χάρισε ἑπειτα ἀπὸ ἐπιπλέον ἐρευνες καὶ μελέτες ὁ ἱστορικὸς καὶ ποὺ νέου Ἑλληνισμοῦ, ὁ καθηγητὴς κ. Ἄπ. Ε. Βακαλόπουλος. Τὸ περιεχόμενό του πρέπει νὰ ἐνδιαφέρει κάθε Ἑλληνα, ἀλλὰ πιὸ πολὺ τοὺς Μακεδόνες καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Χαλκιδικῆς, ὅπου ἔδρασε ὁ Ἑμ. Παπάς.

Τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἑμ. Παπᾶ καὶ τὰ παιδιά του, ἀπὸ τὸν Δ. Ὑψηλάντη, ἀπὸ Ὑδραίους, κατοίκους τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τὰ πιὸ πολλὰ ἀπὸ κληρικοὺς τοῦ Ἄγ. Ὁρους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους Ἑλληνες. Ἡ ἀμεσότητα τῶν ἐπιστολογράφων μὲ τὰ φοβερά γεγονότα δημιουργεῖ ἐπιβλητικὴ ἀτμόσφαιρα, ὅπου βαραίνει ἡ σκιά τοῦ θανάτου, ἀλλὰ τὴν ἀντιμάχονται ἡ πίστη, ὁ πόθος καὶ ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἐλευθερία. Οἱ καιροὶ ἀνάγκασαν καὶ τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους νὰ προσέχουν καὶ νὰ συμπεριφέρονται μὲ σοβαρότητα.

Μὲ τὰ σπάνια προτερήματα καὶ τὶς θυσίες του ὁ Ἑμ. Παπᾶς ἐπιβλήθηκε σ' ὅλους ἀπόλυτα, ὅπως δείχνει ὁ μέχρι λατρείας θαυμασμός, ποὺ ἀποπνέουν ὅλα τὰ ἔγγραφα. Κι ὁ ἴδιος δὲν ἤξερε πολὺ ἄ γράμματα, ἀλλὰ πρόκοψε χάρι στὶς σπάνιες ἀρετές του κι ὁ ἐνθουσιαστικὸς πατριωτισμὸς τοῦ ὑπάγρουσε νὰ θυσιάσει τὰ πάντα γιὰ τὴν πατρίδα. Ἡ πολεμικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ οἱ ἄλλες ἀρετές τῶν ἐπιστολογράφων μᾶς κάνουν νὰ παραβλέψουμε